

Stiláris és tematikai jellegzetességek a mai ukrán prózában

A nemzeti felszabadulás általában együtt jár az irodalom, a művészetek megújulásával, kiteljesedésével. Az első világháború után az országalapítás — s az azzal együtt járó, hol mélyebb, hol csak részleges — társadalmi átalakulás lendülete megtermékenyítette a legtöbb közép-kelet-európai nemzet irodalmát. Hasonló jelenségek mutatkoztak az ukrán kultúrában is. Ez a fejlődés azonban megtört. Egy súlyos korszak korántsem képletes vérvesztései után Ukrajnában mindössze negyedszázada adottak a szellemi-kulturális fejlődés zavartalan feltételei. Az SZKP XX. kongresszusa után megújuló ukrán irodalom prózai hagyományai eléggé szegényesek. Az azt megelőző időszakban az életbeni és irodalmi illúziók *feltételezték*, a kötelező esztétikai kánon pedig *megkövetelte* a hősi kor heroikus feladataira célzott társadalmi erőfeszítések megéneklését. A hősi romantika idealizált valóságábrázoló módszerei szigorúan behatárolták a csak térben és nem mélységben fejlődő cselekményt, szűk gátak közé szorították a hős — az író — cselekvési szabadságát. Ezt a patikamérlegesen szerkesztett epikai törvényszerűen váltotta fel a líra, mint a sémáktól-sablonoktól megszabadult ember önkifejezésének primer lehetősége. Elsősorban természetesen az ukrán *új hullám* — Vaszil Szimonenko, Mikola Vinhranovszkij és Ivan Dracs — költészetében, de a hatvanas évek prózájában is. A normatív, niveláló jelenségek áfiumával szemben az egyén mikrovilága s a benne megvalósult — megvalósítható — szellemi szabadság volt az ellenméreg. A „szív életének”, az emócióknak s a szubjektumon átszűrűt reáliáknak a kifejezésére csak a lírai próza volt alkalmas — annál is inkább, mert az ábrázolt világ ekkor még sokban különbözött a valóságtól: a képzelt optimumot tárta az olvasó elé. A hit és remény prózája ez s egyben a hitel is. Az évtized ukrán prózájára elsősorban lírai pátosz és már-már szentimentális humanizmus, helyenként érzelmességbe átváltó érzékenység jellemző. Ez természetesen műfaji közeledést is jelent: *novellavers*, *lírai etűd*, *pszell*, *freskó* — jellemzik saját írásaikat a hatvanas évek ukrán prózaírói. A hagyományos elbeszélés, mint arányos szerkezetű epikai forma, átadta helyét a szimbolikus, reflexiókból építkező, poetikus novellának, ahol az epizódok, történetzilánkok egyszerre a cselekmény hordozói és szerkezeti, szervező elemek. A műfaji vonzás, áttűnés jellemző példája Olesz Honcsar Kolonpjja, mint a világot kontúrjaiban érzékelő *poémaregény* és Leonyid Pervomajszkij *Vadméze*, amelyet írója *balladának* nevezett el.

Ez a kissé patetikusan humanista próza azonban végső soron erőtlen, az élmények szűk körére korlátozódik s etikai döntés helyett moralizál. A minden születésben levő irodalom gyermekbetegségeiből kilábalva az író kénytelen újraértékelni az egyén és világ, egyén és társadalom viszonyát. Úgy is mondhatnánk, hogy a külső körülmények által sodortatott kisembert felmentő „ítélete” után kénytelen újra felelőssé tenni hősét a világ és önmaga sorsáért. A testetlenül lebegő líra „földreszáll”. A kozmikus távlatok „súlytalansági állapota” helyett visszatér jogaiba a föld vonzási ereje. Az emberi — immár földi — világ analitikus ábrázolása, a kor belső, olykor drámai ellentmondásainak bemutatása azonban már meghaladja a lírika feladatait, lehetőségeit. A vers maga sem bír anyagával, súlyosabbá válik s a ballada és poéma felé közelít. A prózában az elbeszélés és novella átadja helyét a kisregénynek s a hetvenes évek végére újra a regény az ukrán próza meghatározó műfaja.

Ukrajnában napjainkban évente mintegy 70–100 kisregény lát napvilágot.

A műfaj természetesen korántsem homogén: a novella hagyományait továbbfejlesztő „aszketikus” elbeszéléstől az „emlékező próza” alakváltozataiig terjed; felöleli a szépirói szociográfia legjobb alkotásait is. A novellisztikus kispróza legjobb mestere Hrihir Tyutyunnik. Írásaira feszes, zárt szerkezet, a részletek aprólékos kidolgozása, képgazdag, színes nyelvi anyag és a lélektanra, a belső történetre koncentráló ábrázolásmód jellemző. Tyutyunnikot, éppúgy, mint Borisz Harcsukot, Jurij Scserbakot, Jevhen Hucalót, Valerij Sevcsukot, Jurij Lovhint, Olekszandr Vaszilkivszkijt és a művészi világképét újra és újra megújító kárpátukrajnai Ivan Csendejt antológiákból (Ukrán elbeszélők, Ismerősöm az oroszlan), folyóirat-publikációkból a magyar olvasók is ismerhetik. Valerij Sevcsuk *Hajnali kakasszó* című kötete a napokban jelent meg az Európa Kiadó gondozásában. A valós tényanyagra épülő, a történelem, a közelmúlt egy-egy pontosan körülhatárolható időszakaszát kiragadó dokumentarista kisregények sorából Sztepan Pusik (*Sztrazs-hora — Örhegy*) és Vaszil Javoriuszkij (*Vicsni Kortelisz — Örök Kortelisz*) könyvei emelkednek ki és képviselnek valóban szépirói értéket. A mai ukrán próza élvonalába tartoznak Jurij Zbanackij lakonikusan tömör, a patetikus alaphangot iróniával ötvöző kisregényei is.

A XX. századi ukrán próza legjellemzőbb műfaja — törvénytörő — a történelmi regény. Az írói szabadságot leginkább korlátozó években Jurij Janovszkij, Olekszandr Dovzszenko, Mihajlo Sztelma és Olesz Honcsar írásainak monumentális historizmusa tartotta fenn az ukrán irodalom kontinuitását. A „hagyományos” történelmi regény képviselői (Natan Ribak, Petro Pancs, Ivan Le) a nyitottabbá vált időszakban is a panoramatikus, lírai romantikus, hősköl helyett héroszokat teremtő elbeszélés tradícióit követték. Tudatos realizmusukkal különböznek a közelmúlt történelmét feldolgozó, szépirodalomná asszimilált dokumentumregények, a párhuzamosan futó cselekményszálakat bonyolító „szélesvásznú” regényeposzok. Végtelen példaként Anatolij Dimarov *Bilj i gnyiv (Fájdalom és harag)*, valamint Voldimir Ladizsec *Perehresztja (Keresztút)* című regényét érdemes felidézni. Mindkettő a harmincas-negyvenes években játszódik. Az elsőt írói kvalitásai emelik az átlag fölé, a másodikat magyar vonatkozásai miatt tarthatjuk fontosnak.

Minőségi továbblépést jelent a kritikusok — így Kira Sahova és Katerina Sudrja — által „újító jellegűnek” nevezett történelmi regénytípus, amely a múlt epikus felidézése mellett képes az eseményeket irányító társadalmi és lélektani folyamatok bemutatására is. Az emberi emlékezet, történelmi tapasztalat asszimilálását szolgálják Pavlo Zahrebelnij könyvei; a kifejevi fejedelemség korai időszakát bemutató tetralógia mellett elsősorban a közelmúltban megjelent, „török kori” *Rokszolana*. Új könyvében Zahrebelnij korokat és világokat szembesít, stílusosan aktív idézetei, utalásai (korán, keresztény bölcsélet) két kultúrkört szembesítenek — didaktikus következtetések, álhumanista konzekvenciák nélkül. Az új történelmi regény témavilágának földrajzi és kronológiai koordinátái is tágabbak. A hagyományos poltava-dnyeperi hagyomány, a kozák—török, kozák—lengyel háborúk már-már tradicionális történelmi szintere (és azok rekvizitumai) mellett előtérbe kerül a korai nyugat-ukrajnai fejedelemségek sajátos, színes, sokszor elentmondásos, de máig ható tanulságokat hordozó középkori históriája. Roman Fedoriv *Otczij szvitjilnik (Otthoni mécses)* és Voda z kamenju (*Kőből fakasztott víz*) című regényei a keresztény és a pogány világ határán élő XII. századi halicsi fejedelemség történelmi sorsát és hétköznapi életét rekonstruálják. A Keleti-Kárpátokban játszódik Raisza Ivancsenko *Zoloti sztremena (Arany kengyel)* című, a tatárjárás korát felidéző, számos magyar vonatkozást tartalmazó, a történelmi személyek emberi érzéseire, tulajdonságaira koncentrált regénye is. A személyes írói indulat, a történelmi események szenvedélyes átélése jellemző Roman Ivancsuk *Manuskript z vulici Ruszkoi (Az Orosz utcai kézirat)* című regényére. A szubjektív indulat ellenére azonban Ivancsuk megőrzi az előadás objektivitását; egymásra épülő elemekből szerkesztett, architektonikus könyve pontos jellem- és környezetrajzot nyújt.

A történelmi regény látványos sikerével szemben az ukrán irodalom törvénytörő — Bojtár Endre által „időzavarnak” nevezett — fáziskésését tükrözi az úgy-

nevezett *intellektuális*, pontosabban *lélektani-analitikus* próza. A saját társadalmi-kulturális közegében égető morális problémákat felvető regénytípust Pavlo Zahrebelnij (*Razhon — Nekifutás*), Jurij Musketyik (*Bila tiny — Fehér árnyék, Kraplja krovi — Egy vércsepp*), Jurij Scserbak (*Barjer neszumnosztyi — Az összemérhetetlenség határai*) könyvei képviselik a legjellemzőbben. Az orvos- és karrierregények mellett ehhez a típushoz kapcsolhatók Olesz Honcsar újabb, lírai-lélektani indíttatású könyvei a *Brigantinától* a *Tvoja zorja (Csillagod)* című regényig.

Alapvető realizmusuk, hagyományos elbeszélő stílusuk alapján ide sorolhatjuk az egyes kritikusok által *objektív írásnak* nevezett regénytípust, így az előbb említettek közül Jurij Musketyik és Jurij Scserbak tematikailag a fentiektől különböző írásait, Valerij Sevcsuk egyes műveit, Bohdan Szusinszkij (*Lito zsitnih dosgyiv — Az életadó esők nyara*) és Volodimir Drozd (*Ljudi na zemlji — Emberek a földön*) falusi témájú írásait. Ez az utóbbi azonban már jelzi, hogy az *objektív írás* nem műfaji altípus, hanem esetleges írói produktumok véletlenszerű rokonsága — sokszor kissé erőszakolt rokonítása. Volodimir Drozd ugyanaz az utóbbi negyedszázad legjellegzetesebb ukrán prózai műfajának képviselője. A magyar olvasók az ő Dél-szigetében találkoztak először a viták kereszttüzében napjainkban kikristályosodó *chimerikus regénnyel*.

Ez a legtöbbször az orosz falusi regénnyel, a balti intellektuális prózával, a grúz történelmi regénnyel és a közép-ázsiai, valamint szibériai kis népek irodalmával párhuzamba állított, archaikus és modern tudatrétegeket, stiláris jellegzetességeket ötvöző prózatípus természetesen nem egyik napról a másikra jelentkezett az ukrán irodalomban. Még 1958-ban jelent meg Olekszandr Ilcsenko *Kozackamu rodu nema perevodu... (A kozák népnek nincs párja)* című, népi legendákat, történelmi tényeket, irodalmi remiszenciákat népkönyvszerűen egybegyűró regénye. Szokatlan műfajú és stílusú könyvét sokáig kuriózumnak tekintették. Azt, hogy ez a szintetikus regényforma alkalmas egy adott, viszonylag szűk időszakasz történelmi távlatainak, az emberi létezés „jogfolytonosságának” bemutatására, először Vaszil Zemljak ismerte fel. Kétrészes regénye (*Lebegyina zhraja — Hattyúcsapat, Zeleni Mlini — Zöld Malmok*) a forradalom, a polgárháború és a kollektivizáció sokszor feldolgozott, mégiscsak felületesen uniformizált változatban ismert korát tárja fel teljes mélységében. Ugyancsak a falu szocialista átalakulását vonja történelmi párhuzamba Viktor Minyajlo is (*Zori i oszeledci — Csillagok és heringek, Na jazni zori — A tiszta csillagokhoz*). A didaktikus regények már-már kötelező tanirodalmi regényáradata után a chimerikus próza groteszk ábrázolásmódja: — anélkül, hogy értelmezne vagy magyarázna — képes a történeti-társadalmi változások emberléptékű bemutatására. Ábrázolásmódjuk ironikus volta sokban a kihangsúlyozott írói pártatlanság karikírozottságából ered. Minyajlónál ugyan még a falu tanítója vezeti a *Jó és a Rossz könyvét*, Zemljaknál azonban már egy alvilági rokonságú kecskebak szeméből sűgárik a tettek, cselekedetek szigorú kritikája. A formai kötöttségeket, sablonokat felrúgó, az olvasók statikus irodalomképzetét megingató chimerikus próza néhány év alatt már-már meghatározóvá vált az ukrán irodalomban. Ezt a stílusáramlatot követi újabb írásaiban többek közt Jevhen Hucalo, Pavlo Zahrebelnij, Sztepan Pusik és Vaszil Javorivszkij. Hatása többé-kevésbé valamennyi prózatípusban, leginkább természetesen a történelmi regényben tükröződik. A chimerikus, látomásos próza gyors és átütő sikerének okait sokan a tradicionális lét és tudatvilág értékeinek veszélyeztetettségével, a tudományos-technikai forradalom és a természeti egyensúly ellentmondásával magyarázzák. Az egyik neves ukrán kritikus, Mikola Ilnickij úgy véli, hogy a föld okatlan pusztulása a lélek erőzóját vetíti elő: védekezéséül, ellenpólusként jött létre az orosz falusi próza és az ukrán chimerikus regény egyaránt. E párhuzamos irodalmi jelenségnek a természetféltesen túlmutató ökológiai szemlélethez való kapcsolása azonban csak részgazság. Mint ahogy az orosz falusi prózának is évszázados hagyományai vannak, az ukrán kultúra hagyományaiban gyökeredzik a chimerikus regény is. Gogol komikumának elemzése során Mihail Bahtyin mutatott rá, hogy „a groteszk realizmus tradíciói Ukrajná-

ban... igen erősek és életképesek voltak... az alsóbb klérus tagjai, a diakónusok terjesztették Ukrajna-szerte mindenfelé a facetiák, az anekdoták, az apróbb nyelvi travesztiák, a parodisztikus grammatikák stb. szóbeli rekreatív irodalmát". Ez, s az ezzel párhuzamos hiperbolikus népi utópia, a fantasztikumba átcsapó stílus áll az egész ukrán irodalom genezisének kiindulópontjában. Az új minőség megteremtését ígérő chimerikus regény tehát lényegében nem más, mint a Kotljarevszkijtől Kvitka-Osznovjanenkón át napjainkig terjedő irodalomtörténeti vonulat megszakadt folytonosságának helyreállítása, a feledésbe merült nemzeti kulturális hagyományok asszimilálása.

BALLA GYULA

Az ukrán „új hullám” lírája

I. HERDERI JÓSLATOK, CÁRI UKÁZOK

Ma már a kelet-európai irodalmakkal ismerkedők számára is nyelvi tény, hogy *ukrán irodalomról*, s hogy a témánál maradjunk, *ukrán líráról* beszélünk, írunk. Pedig alig két százada, hogy a *kisorosz*, vagy a *rutén* megnevezés helyett nyelvi, s egyben politikai, történelmi, nemzeti neologizmusként elterjedt az ukrán elnevezés. Az újrakeresztelkedést nem pusztá szeszély, hanem a nyelv és a nép létét meghatározó történelmi események indokolták és tették lehetővé. E névalakulásban azzal a szokatlan esettel találkozunk, amikor nem a népnév adja az ország és az államiság nevét, hanem egy késői területnévből mesterséges képzéssel születik meg a népnév.

Elmondhatjuk, hogy az ukrán irodalom fejlődését tekintve még a kelet-európai irodalmak között is sajátos helyet foglal el. Kibontakozását ugyanis nemcsak a társadalomfejlődés megkésétsége, a szétdaraboltság, a nemzetté válás folyamatának akadályoztatottsága, a nemzeti lét kereteinek a hiányai és a tisztázatlansága késleltette csupán, hanem azok az elméletek is, amelyek az ukrán nép és nyelv önállóságát és pusztá létét is kétségbe vonták.

Ami a magyarság számára herderi jóslat — „A mások közé ékelt kis számú magyaroknak századok múltán talán majd a nyelvét sem lehet fölfedezni” —, azt a nálunknál négyszerte nagyobb lélekszámú ukránok cári ukázok formájában voltak kénytelenek tudomásul venni. Gottfried Herder lesújtó, de ugyanakkor felrázó, a magyar szellem legjobbjait aktivizáló megállapítása mögött, minden kényszerítő eszköz híján csak egy nagy európai gondolkodó tiszteletet parancsoló szellemi teljesítménye állt, az ukránok létét megkérdőjelező, sőt nyíltan tagadó cári ukázok betartását azonban egy hatalmas birodalom bürokrácia- és erőszakszervezete vigyázta. Európai fülnek a XIX. század második felében már az is hihetetlenül hangzik, ahogy Sevcsenko letartóztatásakor a cár bünteteskiegészítésül a számúzetés mellé odabiggyeszti a „tolltól, ecsettől eltiltom!” kitélt, de ezt felfoghatnánk egy nagy költő egyéni tragédiájaként, ha őrei szó szerint értették volna a tilalmat. De mit érezhettek az ukrán szellemi élet legjobbjai, amikor II. Sándor cár egy tudós fölényével és a hatalom szigorával az ukrán nyelv létét tagadta meg: „A kisoroszok nagy része rendkívül alaposan bizonyítja, hogy semmiféle sajátos kisorosz nyelv nem volt, nincs, és nem is lesz, és hogy az egyszerű nép által használt tájshólásuk azonos az ukránorosz nyelvvel, csupán megromlott a lengyel hatás követ-